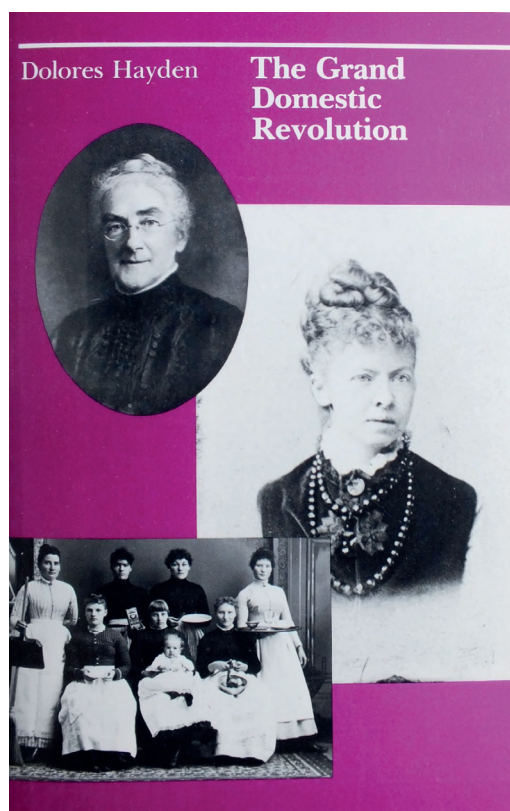

»V našem biroju ne vezemo blazin!«¹

Uvod v drugi poskus pregleda vpliva feminističnih gibanj in formalno izobraženih arhitektk na spremembe v arhitekturi²

Natalija Zanoški

Sl. 1: Naslovnica knjige – Hayden, D. (1981): *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. Elektronski vir: https://monoskop.org/images/a/a7/Hayden_Dolores_The_Grand_Domestic_Revolution_A_History_of_Feminist_Designs_for_American_Homes_Neighborhoods_and_Cities_1981.pdf (6. 11. 2017).

Iz časov študija na ljubljanski Fakulteti za arhitekturo mi je v spominu ostalo le nekaj imen žensk, ki so jih profesorji znotraj kontekstov različnih tem omenili na svojih predavanjih: Hačepsut, peta faraonka osemnajste egipčanske dinastije (1507 pr. n. št.–1458 pr. n. št.), ki je vplivala na razvoj zanimivega arhitekturnega sloga (npr. grobnica Karnak, Luksor), Truus Schröder-Schröder (1889–1985), farmacevtka, ki je z arhitektom Gerritom Rietveldom soavtorica prve realizirane hiše s premičnimi notranjimi stenami (Hiša Rietveld Schröder, Utrecht), Marjetica Potrč (1953–), slovenska umetnica in arhitektka, ki skozi svoje instalacije preizprašuje sodobno arhitekturno prakso, ter seveda Zaha Hadid (1950–2016), ki se je prebila v moški klub »starhitektov«.

Razvoj arhitekture, predvsem preobratov v prejšnjem stoletju, je na institucionalni ravni predstavljen predvsem skozi uporabo in izume novih materialov, vpeljavajo novih tehnologij gradnje in kot posledica sprememb (ideologije) v družbi. (Pre)malo študij pa raziskuje vplive nove vloge ženske v (družini in) družbi na spremembe tradicionalnih vzorcev arhitekture in urbanizma, tudi skozi prizmo prispevka različnih smeri feminističnega gibanja.

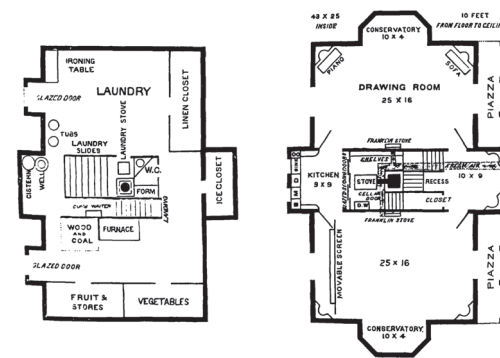
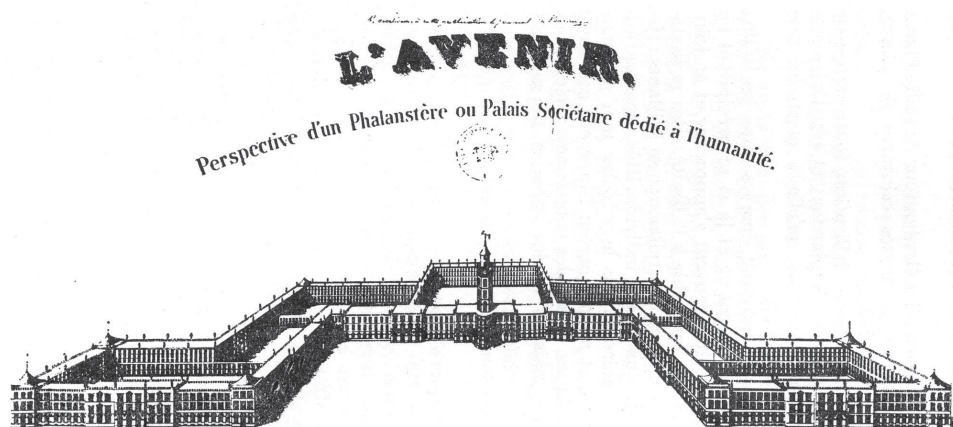
Feminizem, ki se je začel oprijemljiveje formirati ob koncu obdobja razsvetljenstva,³ se je zavzemal za socialno, ekonomsko in politično enakost spolov, predvsem je bil zavezan k delovanju za pravice in interese žensk.⁴ Pred razsvetljenstvom, v srednjem veku ženske namreč niso imele pravice do lastništva, izobrazbe⁵ ali sodelovanja v javnem življenju. V začetku 20. stoletja še vedno niso imele volilne pravice.⁶ Okoli tega vprašanja se je v drugi polovici 19. stoletja strnilo jedro prizadevanj večine prvega vala feminističnih gibanj v Evropi in Ameriki (t. i. sufražetke).

V drugi polovici 19. stoletja je zaradi razcveta industrijskega kapitalizma v ZDA sledil skokovit preskok iz ruralne v urbano družbo – mesta so rasla z eksplozivno hitrostjo.⁷ V teh jedrih so najprej dominirale tovarne (industrijska mesta), okoli njih pa najemniška stanovanja za delavce, brez javnega prostora in urbane infrastrukture. Po letu 1920 so tovarne v središčih zamenjale banke ter sedeži korporacij in trgovskih verig (korporativna mesta). Industrija se je preselila na obrobja mest, korporacije pa so začele podpirati lastništvo enodružinskih hiš v predmestjih z idealom ženske kot polno zaposlene gospodinje. S tem so spodbujali stabilne in konservativne politične navade zaposlenih

(odvrčanje od stavk). Coniranje⁸ je ustvarilo prostorsko nepovezanost med zasebnim in javnim prostorom, ki je povzročila izolacijo žensk – gospodinj.

Na te (tudi prostorske) probleme so odgovarjale predvsem materialistične oz. materialne feministke,⁹ ki so se naslanjale na idejo okoljskega determinizma. Verjele so, da se mnoge odločitve glede organizacije družbe implementirajo skozi grajeno okolje,¹⁰ zato so

- 1 Slavni odgovor velikana moderne arhitekture 20. stoletja Le Corbusiera na prvo prošnjo arhitektke Charlotte Perriand za delo v njegovem biroju leta 1927. Kasneje je pri njem delala deset let (McLeod, 6. 11. 2017).
- 2 Nerevidirani članek je bil prvotno objavljen v publikaciji *Ženske v kulturi in družbi*, tematski številki revije Rast, revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja, december 2017.
- 3 Deklaracija o pravicah človeka in državljana (Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen, 1789), formulirana v času francoske revolucije, je »izpustila« ženske, zato je leta 1791 politično aktivna dramatičarka Olympe de Gouges objavila Deklaracijo o pravicah žensk in državljanek (Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne), ki je imela širok mednarodni odmev (Brunell, Burkett, 10. 10. 2021).
- 4 Brunell, Burkett, 10. 10. 2021.
- 5 Širša podpora dostopu žensk do visokošolskega izobraževanja v ZDA je do leta 1880 povečala vpis žensk; sestavljale so tretjino vseh študentov (Hewitt, 8. 11. 2017).
- 6 Nova Zelandija je bila prva država, ki je (leta 1893) ženskam dodelila volilno pravico (Ženska volilna pravica, Wikipedija, 10. 10. 2021).
- 7 Število prebivalcev ZDA se je z 10 milijonov, kolikor jih je bilo leta 1870, do leta 1920 dvignilo na 54 milijonov (Hayden, 1981). V Sloveniji se je eksplozivna rast mest (urbanizacija družbe) zgodila v desetletjih po drugi svetovni vojni.
- 8 Coniranje je delitev mesta na območja z eno samo funkcijo, npr. spalna naselja brez drugega programa (kultura, trgovina, obrt itd.). Srednjeveška mesta so temeljila na mešani rabi stanovanjskega, obrtniškega in trgovskega programa, kar je pripomoglo k ohranjanju socialnih omrežij. Coniranje je kasneje kritizirala Jane Jacobs v knjigi *The Death and the Life of Great American Cities* iz leta 1961, ki je imela velik vpliv na arhitekturne in sociološke kritike modernističnih mest.
- 9 Pod skupno oznako »materialistične oz. materialne feministke« je raziskovalka Dolores Hayden združila tiste feministke iz druge polovice 19. stoletja v ZDA, ki so bile odločene, da se lotijo preobrazbe prostorske zasnove in materialne kulture ameriških domov, sosesek in mest (Hayden, 1981).
- 10 Socialna izključenost je povezana tudi s fizično konfiguracijo grajenega okolja. Najlaže si to predstavljamo skozi težave gibalno in senzorno oviranih ljudi – ti grajeno okolje doživljajo kot fizične ovire na poti, ki jim (lahko) onemogočijo nadaljevanje poti, dostop, vključevanje (v družbo) (Hall, Imrie, 10. 10. 2021).

2

prostorsko transformacijo gospodinjkega dela izpostavile kot jedro ustvarjanja socialne enakosti, ekonomske pravičnosti in prostorskih reform. Predlagale so več rešitev za oblikovanje stanovanj in sosesk: nove tipologije stanovanjskih stavb (enodružinske hiše ali stanovanjski bloki z manjšimi kuhinjami ali brez njih), nove tipologije družbenih stavb (center za dnevno oskrbo otrok, skupnostna kuhinja, jedilnica, pralnica), nove tipe lokalnih organizacij (kooperativna gospodinjstva) in s tem spremembe v oblikovanju predmestij. Po njihovem mnenju je skupnostno gospodinjstvo delo ženskam omogočalo, da so si z delitvijo dela ustvarile presežek časa, ki so ga lahko posvetile drugim interesom.

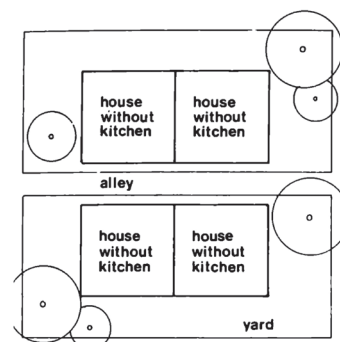
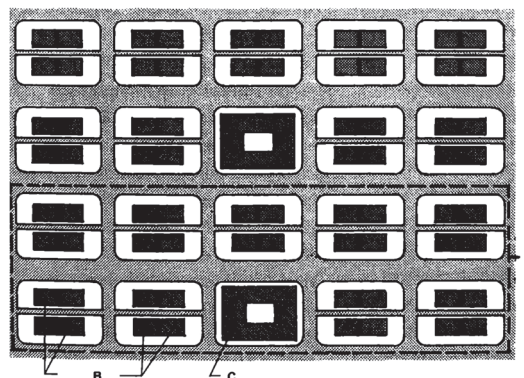
Sredi 19. stoletja se je v Ameriki po zgledu francoskega filozofa in utopičnega socialista Charlesa Fouriera¹¹ pojavilo več kolektivnih stanovanjskih eksperimentov. Do takrat so v stanovanjskih blokih (brez kopalnic in pralnic) živeli le reveži, srednji in višji sloj pa je prebival v samostojnih ali vsaj vrstnih hišah. V teh poskusih pa so začeli graditi tudi stanovanjske bloke za višje sloje, kar je bilo verjetno tudi posledica vedno višjih cen zemljišč v mestih. V navezavi na predloge feministk so imele te večstanovanjske stavbe skupne gospodinjke prostore: kuhinjo, jedilnico in pralnico (npr. Haight House Apartments, New York, 1870).

Različni stanovanjski eksperimenti so spodbudili tudi veliko prostorskih inovacij. Učiteljica in samouka arhitektka Catharine Beecher, ki je sicer zagovarjala status ženske kot »poklicne gospodinje, ministrice doma«, je prostor kuhinje (z okenskimi odprtinami!) postavila neposredno ob jedilnico, zasnovala je prve organizacijske sheme za kuhinje in pralnice, posebno zanimiv pa je njen predlog manjše urbane najemniške hiše za revnejše sloje z minimalnim številom potrebnih prostorov kar najmanjših dimenzij.¹² Učiteljica in feministka Melusina Fay Peirce, ki je verjela, da bo enakopravnost spolov dosežena le z ekonomsko neodvisnostjo žensk, pa je predlagala prve premične notranje stene, ki so dovoljevale povezovanje ali ločevanje sosednjih prostorov znotraj sedeža skupnega združnega gospodinjstva.¹³

V začetku 20. stoletja so univerze druga za drugo sicer počasi odprle vrata tudi študentkam,¹⁴ ki so lahko vstopile v formalni sistem izobraževanja, vendar se diplomantke šol za arhitekturo po zaključenem študiju niso mogle zaposliti kot projektantke.¹⁵ V družbi je še vedno vladalo prepričanje, da ženske

»nimajo prave osebnosti in uma za delo arhitekta, dovolj močne volje, avtoritete za nadzor delavcev, dobre prostorske predstave in analitične logike, ki so potrebni za poklic arhitekta«.¹⁶

Prek raziskovalnih projektov mlajših generacij, ki si prizadevajo prepoznati in izpostaviti dosežke predhodnic, v zadnjih desetletjih odkrivamo vedno nove arhitekturne projekte in prakse žensk, ki bi jih bilo treba ovrednotiti in umestiti v zgodovino arhitekture 20. stoletja. Problem pomeni tudi ustaljena praksa delovanja arhitektk, ki si zaradi različnih razlogov (katerih?) niso izbrale samostojne poti, temveč partnerstvo z moškim arhitektom: Lilly Reich z Miesom van der Rohejem, Charlotte Perriand z Le Corbusierom, Anne Tyng z Louisom Kahnom, Denise Scott Brown z Robertom Venturijem, Ray Eames s Charlesom Eamesom, Gizela Šuklje z Jožetom Plečnikom ...

4

- Charles Fourier (1772–1837) je na podlagi prepričanja, da lahko nadaljnji razvoj družbe temelji le na razvoju osvoboditve žensk in sodelovanju med spoloma, oblikoval utopične skupnosti za 400 družin, ki so živele v skupnih stavbah (phalanstères), se preživljale s kmetijstvom, proizvodnjo in trgovino ter si delile delo in dobiček (Sklar, 6. 11. 2017).
- Vse svoje predloge glede avtoritete ženske, oblikovanja hiše in organizacije gospodinjstva je Catharine Beecher skupaj s sestro Harriet opisala v knjigi *The American Woman's Home* (Dom ameriške ženske, op. a.) iz leta 1869.
- Melusina Fay Peirce je svoj predlog združnega gospodinjstva s stanovanji brez kuhinj, v katerem je združenih 12 do 50 žensk (družin), ki v centralni skupni stavbi z ustrezno strojno opremo opravljajo gospodinjke dela in svojim možem to delo zaračunavajo, opisala v knjigah *Co-operative Housekeeping: How Not to do it and How to do it* iz leta 1884 in *Co-operative Housekeeping* iz leta 1889.
- Prva diplomantka štiriletnega programa arhitekture na univerzi MIT (Massachusetts Institute of Technology) je bila leta 1890 Sophia Hayden, ki je kasneje oblikovala *Woman's Building* (Žensko stavbo), predstavljeno na svetovni razstavi v Chicagu (1893) (Coleman, Danze, Henderson, 1996).
- Še v začetku 21. stoletja je več kot pol diplomantov na fakultetah za arhitekturo v Ameriki, Avstraliji in Združenem kraljestvu žensk, vendar jih po zaključku študija v arhitekturni praksi ostane le 20 % (Stratigakos, 6. 11. 2017).
- Stratigakos, 6. 11. 2017.

Sl. 2: *Phalanstère* Charlesa Fouriera, perspektivna slika, prva polovica 19. stoletja, avtor: Victor Considérant. Wikimedia Commons. Elektronski vir: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Phalanst%C3%A8re.jpg> (10. 10. 2021).

Sl. 3: Urbane najemniške hiše za revnejše sloje, tlorisa kleti in pritličja, Catharine Beecher in Harriet Beecher Stowe: *The American Woman's Home*, 1869. V: Hayden, D. (1981): *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. Elektronski vir: https://monoskop.org/images/a/a7/Hayden_Dolores_The_Grand_Domestic_Revolution_A_History_of_Feminist_Designs_for_American_Homes_Neighborhoods_and_Cities_1981.pdf (6. 11. 2017).

Sl. 4: Kooperativna stanovanjska soseska (A) s 36 hišami brez kuhinj (B) in skupnim kooperativnim gospodinjstvom (C), diagram tlorisa; sestav štirih hiš brez kuhinj znotraj soseske, diagram tlorisa; avtorica prvega diagrama: Beth Canister, avtor drugega diagrama: Paul Johnson, oba po opisu Melusina Fay Peirce. V: Hayden, D. (1981): *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. Elektronski vir: https://monoskop.org/images/a/a7/Hayden_Dolores_The_Grand_Domestic_Revolution_A_History_of_Feminist_Designs_for_American_Homes_Neighborhoods_and_Cities_1981.pdf (6. 11. 2017).

5

6

7

Sl. 5: The Woman's Building (Ženska stavba) arhitektke Sophie Hayden, fotografija notranjosti, Svetovna razstava v Chicagu, 1893, fotograf: William Henry Jackson, Ball State University Archives and Special Collections, Documents and Drawing Archive (Arhivi in posebne zbirke Univerze Ball State, Arhiv dokumentov in risb). V: McLeod, M., Rosner, V.: *Pioneering Woman of American Architecture* – Sophia Gregoria Hayden Bennett. Elektronski vir: <https://pioneeringwomen.bwaf.org/sophia-gregoria-hayden-bennett> (10. 10. 2021)

Sl. 6: Zunanost prenovljene vile E-1027 arhitektke in oblikovalke Eileen Gray, 1929. V: Ravenscroft, T.: *Eileen Gray's modernist E-1027 villa revealed in photographs by Manuel Bougot*. Elektronski vir: <https://www.autocaddesignpro.com/eileen-grays-modernist-e-1027-villa-revealed-in-photographs-by-manuel-bougot/> (10. 10. 2021).

Sl. 7: Notranjost prenovljene vile E-1027 arhitektke in oblikovalke Eileen Gray, 1929. V: Ravenscroft, T.: *Eileen Gray's modernist E-1027 villa revealed in photographs by Manuel Bougot*. Elektronski vir: <https://www.autocaddesignpro.com/eileen-grays-modernist-e-1027-villa-revealed-in-photographs-by-manuel-bougot/> (10. 10. 2021).

V tej luči se kot simptomatičen izkazuje primer ikonične vile E-1027 na francoski rivieri iz leta 1929: šele članek Josepha Rykwerta iz leta 1967 je potrdil avtorstvo irske arhitektke in oblikovalke Eileen Gray. Pred tem so ga pripisovali takratnemu partnerju arhitektke, arhitektu in kritiku Jeanu Badoviciju (ki je sicer pri oblikovanju sodeloval), celo velikemu Le Corbusieru.¹⁷ V muzeju Vitra Design Museum je trenutno na ogled razstava *Here We are! Women in design 1900–today*, kjer so predstavljena dela 80 oblikovalk z namenom razlage »nove, večglasne zgodbe oblikovanja z ozadjem boja za enake pravice in priznanje«. V Sloveniji smo v zadnjih letih delo arhitektk spoznavali na več preglednih predstavitev, med drugim na razstavah 100 del v zadnjih 100 letih v sklopu projekta *MoWoWo (2017)*, *Arhitektke oblikujejo prihodnost s predstavitvijo 40 del avstrijskih in 30 del slovenskih inženirk in arhitektk (2016)* ter *V ospredje I, II, III in IV: Pionirke slovenske arhitekture, gradbeništva in oblikovanja (2016–2020)* z zaključno monografijo; v mali monografiji revije *Outsider* je bilo predstavljeno življenje in delo prve Plečnikove diplomantke Gizele Šuklje, ki je v sodelovanju z učiteljem med drugim projektirala ureditev Metlike in partizanske spomenike v Beli krajini. Tudi pričujoča številka te revije kot del mednarodnega projekta *Yes We Plan!*, pripravljenega v okviru evropske mreže *Women in Architecture*, je dobrodošel prispevek k osvetlitvi trenutnega stanja delovanja žensk v arhitekturi. Vpliv nove vloge ženske v (družini in) družbi na spremembe v arhitekturi in urbanizmu še zdaleč ni raziskan. Če nekatere posamezne študije omogočajo vpogled v vpliv posameznih gibanj feminizma 19. stoletja na urejanje prostora (v ZDA), pa ni mogoče zaslediti nikakršnih drugih celostnih študij. Vstop žensk v arhitekturno izobraževanje in prakso je omogočil, da so skozi delo reševale tudi (prostorske) probleme sodobnih žensk¹⁸ in prenašale ideje na dovtnejše arhitektke, s katerimi so sodelovale. Pregledi stvaritev arhitektk v 20. stoletju so nujni za osvetljevanje njihovih posameznih prispevkov k stroki, še vedno pa manjkajo študije vpliva nove ženske – projektantke na razvoj prostora in bivanja.

Viri in literatura

Brunell, L., Burkett, E. (ur.): *Feminism*, Elektronski vir: <https://www.britannica.com/topic/feminism> (10. 10. 2021).

Coleman, D., Danze, E., Henderson, C. (ur.) (1996): *Architecture and Feminism*. Yale Publications on Architecture, New York: Princeton Architectural Press.

Hall, P., Imrie, R. (1999): *Architectural Practices and Disabling Design in the Built Environment*, V: *Environment and Planning B: Planning and Design*, 1999, vol. 26, p. 409–425. Elektronski vir: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1068/b260409> (10. 10. 2021).

Hayden, D. (1981): *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Hewitt, A., N.: *From Wollstonecraft to Mill: What British and European Ideas and Social Movements Influenced the Emergence of Feminism in the Atlantic World, 1792-1869?* Elektronski vir: <http://womhist.alexanderstreet.com/awrm/intro.htm> (8. 11. 2017).

McLeod, M.: *Perriand: Reflections on Feminism and Modern Architecture*. Elektronski vir: <http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/20/perriand-reflections-on-feminism-and-modern-architecture> (6. 11. 2017).

Sklar, K.: *From Wollstonecraft to Mill: What British and European Ideas and Social Movements Influenced the Emergence of Feminism in the Atlantic World, 1792-1869*. Elektronski vir: <http://womhist.alexanderstreet.com/awrm/intro.htm> (6. 11. 2017).

Stratigakos, D.: *Women Architects: Building Change*. Elektronski vir: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/08/women-architects-building-change-2014825101929831491.html> (6. 11. 2017).

Ženska volilna pravica. Elektronski vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%BDenska_volilna_pravica (10. 10. 2021).

17 Zabaven in kontroverzen pogled na domnevno obsesijo arhitekta Le Corbusiera z vilo E-1027 in njeno avtorico nam v filmu *The Price of Desire (2015)* predstavi režiserka Mary McGuckian.

18 »Ženska sfera mora biti definirana s strani žensk!« (Hayden, 1981)